

КОЧІВНИЦЬКІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ КІНЦЯ VI—VII ст. БІЛЯ с. ВАСИЛІВКА НА ХЕРСОНЩИНІ

У публікації вводяться до наукового обігу матеріали з розкопок ранньотюркських поховань кінця VI—VII ст. біля с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл., що належать до IV хронологічної групи за класифікацією А.К. Амброза.

К л ю ч о в і с л о в а: кочівники, раннє середньовіччя, поховальний комплекс, тюрки, авари.

Донині кочове населення Східної Європи третьої чверті I тис. н. е. недостатньо досліджено, місця стоянок ще не виявлені. Поховання поодинокі, не формують могильники, розкидані по всьому степу. Як правило, поховання впушені під насип давніших курганів. Цільовий пошук таких могил майже неможливий, здебільшого ці поховання виявлено випадково.

Однак, А.К. Амброзом розроблено хронологічну систему по розподілу кочівницьких комплексів V—VIII ст. степової смуги Східної Європи і виділив шість груп (Амброз 1981, с. 10—23). До степових пам'яток матеріальної культури кочівників 1—3 груп належать чоловічі та жіночі поховання епохи великого переселення народів IV—V ст., у рідкісних випадках — VI—VII ст. З інвентарю найбільш характерними для цих груп є головні убори, пояси, взуття, зброя, сідла та зброя, декоровані золотом, зерню, сканню, інкрустацією самоцвітами з багатю, складною та різноманітною орнаментациєю (там само, с. 12, 14). До четвертої хронологічної групи А.К. Амброз зарахував нечисленні поховання рядового населення з бідним інвентарем, у якому переважають різнотипні пряжки та деталі ремінної гарнітури в так зв. геральдичному стилі, тобто деякі накладки виконані у формі гербового щитка, що датуються кінцем VI—VII ст. (там само, с. 13, 16). До п'ятої і шостої груп поховань ранньосередньовічних кочівників, за А.К. Амброзом, належать могили та поминальні комплекси вищої тюркської знаті перещепинського кола VII — першої половини VIII ст. з багатим і різноманітним інвентарем, представленим значною кількістю ювелірних виробів, зброї і кінського спорядження (там само, с. 13, 15—20).

На особливу увагу заслуговують два геральдичні набори, що прикрашали пояси з підвісними ремінцями (зберігаються в колекції

Музею історичних коштовностей України). До якої з шістьох хронологічних груп ранньосередньовічних тюркських старожитностей східноєвропейських степів, виділених А.К. Амброзом, можна віднести ці предмети? На це питання ми і спробуємо відповісти, розглянувши матеріали археологічних пам'яток.

У 1984 р. Херсонська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А.І. Кубишева провадила розкопки курганного могильника, розташованого на 3,0 км східніше від с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. у зоні будівництва Каховської зрошувальної системи (Кубишев 1984, с. 53—55). На час досліджень на цьому некрополі нараховували шість курганів. Найбільший інтерес викликав дуже пошкоджений з розораним насипом курган 2 (рис. 1). Діаметр насипу — 20 м, висота від рівня поховального ґрунту — 1,2 м. У кургані досліджено сім поховань: одне — ямне (поховання 6), друге — культури багатоваликової кераміки (поховання 4), третє — скіфське (поховання 5), четверте — невизначене (поховання 7), три синхронні, ранньосередньовічні поховання (поховання 1—3).

Привертає увагу впускне поховання 1 (рис. 2). Вхідна яма розміщувалася на відстані 3,0 м на північ від центру. Поховальна споруда мала форму витягнутої, прямокутної у плані могильної ями з підбосом із заокругленими кутами. Яма звужується до південно-західного торця, її бокові стінки — вертикальні, плавно заокруглюються до дна. Довжина на рівні поховального ґрунту — 2,1 м, ширина біля голови — 0,65 м, коло ніг — 0,47 м, глибина від рівня поховального ґрунту — 1,8 м. Яма орієнтована за віссю північний схід — південний захід з незначним відхиленням.

На дні поховальної ями було виявлено кістяк небіжчика, який належав чоловікові. Померлий лежав на спині у випростаному стані, головою на північний схід. Права рука витяг-

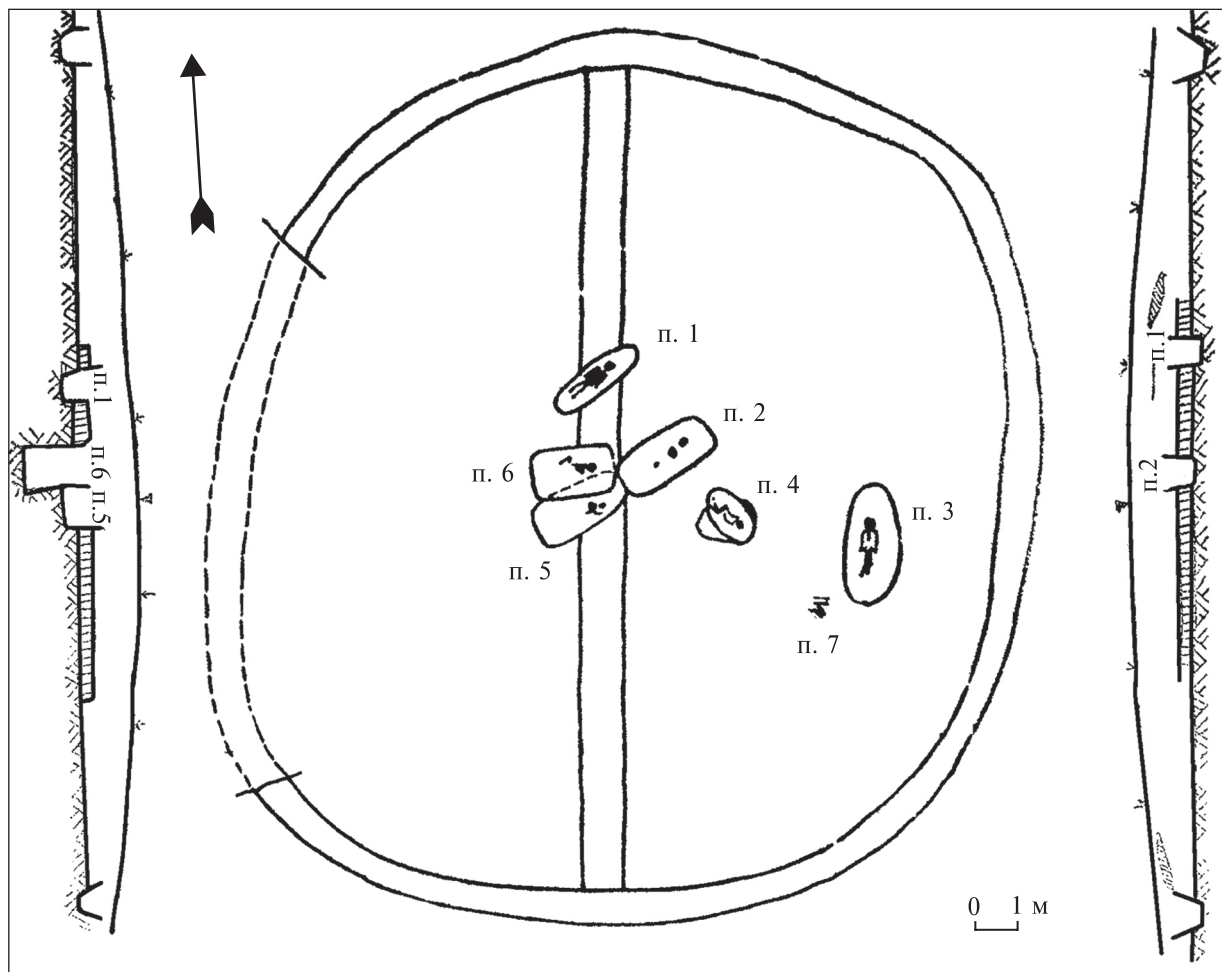

Рис. 1. Загальний план та розріз кургану 2

нута, кисть на голівці правої стегнової кістки, ліва — ледве зігнута в лікті, кисть між тазових кісток. Під кістяком зафіксовано залишки решітчастого гробовища у вигляді покладених паралельно дерев'яних плашок (дошок) завширшки 6—8 см із проміжком 16—18 см. Поховання не пограбоване. За головою небіжчика у правому куті ями розміщувалися залишки жертвовної їжі — кістки та череп вівці. Під кистю лівої руки лежав великий бойовий ніж (1), під правою стегною кісткою, ледь нижче таза, лежало кресало та кремій (2, 2а), біля них — залишки шкіряного мішечка-кисета. Уздовж середньої частини стегнової кістки лівої ноги, впритул вістрям до стопи лежав невеликий ніж (3). На кістках гомілок обох ніг, трохи вище підйому стоп, симетрично, знайдено дві маленькі пряжки від ремінців чобіт (4). До комплексу прикрас ремінців взуття входили також два наконечники (5), дві підпрямокутні скріпи (6) та дві фігурні обойми (7). На тазових кістках, під кістяком пояса та в заповненні ями зафіксовано вісім деталей коштовної

геральдичної поясної гарнітури з підвісними ремінцями (рис. 2, II), що складається з великого наконечника (8), двочасного наконечника (9), двох двочасних дворогих накладок (10), прорізної геральдичної накладки (11), двох маленьких наконечників (12) та поясної пряжки (13). Біля них знайдено портупейну пряжку (14).

Супровідний інвентар з поховання:

1. Бойовий ніж, залізний, черешковий, двогострий. Вістря відламане, не збереглося. Лезо пласке без ребра, звужується до вістря, має форму гострого листка з черешком. Дерев'яне руків'я не збереглося. На площинах леза збереглися сліди дерев'яних піхов. Поверхня ножа кородована, є великі тріщини та випади металу. Його загальна довжина становить близько 18 см, довжина черешка — 5,0 см. Ширина леза в основі — 3,5 см. За класифікацією А.К. Амброза, подібні ножі характерні для деяких ранньосередньовічних кочівницьких комплексів IV хронологічної групи (Амброз 1971, с. 106—134). Одна з аналогій — бо-

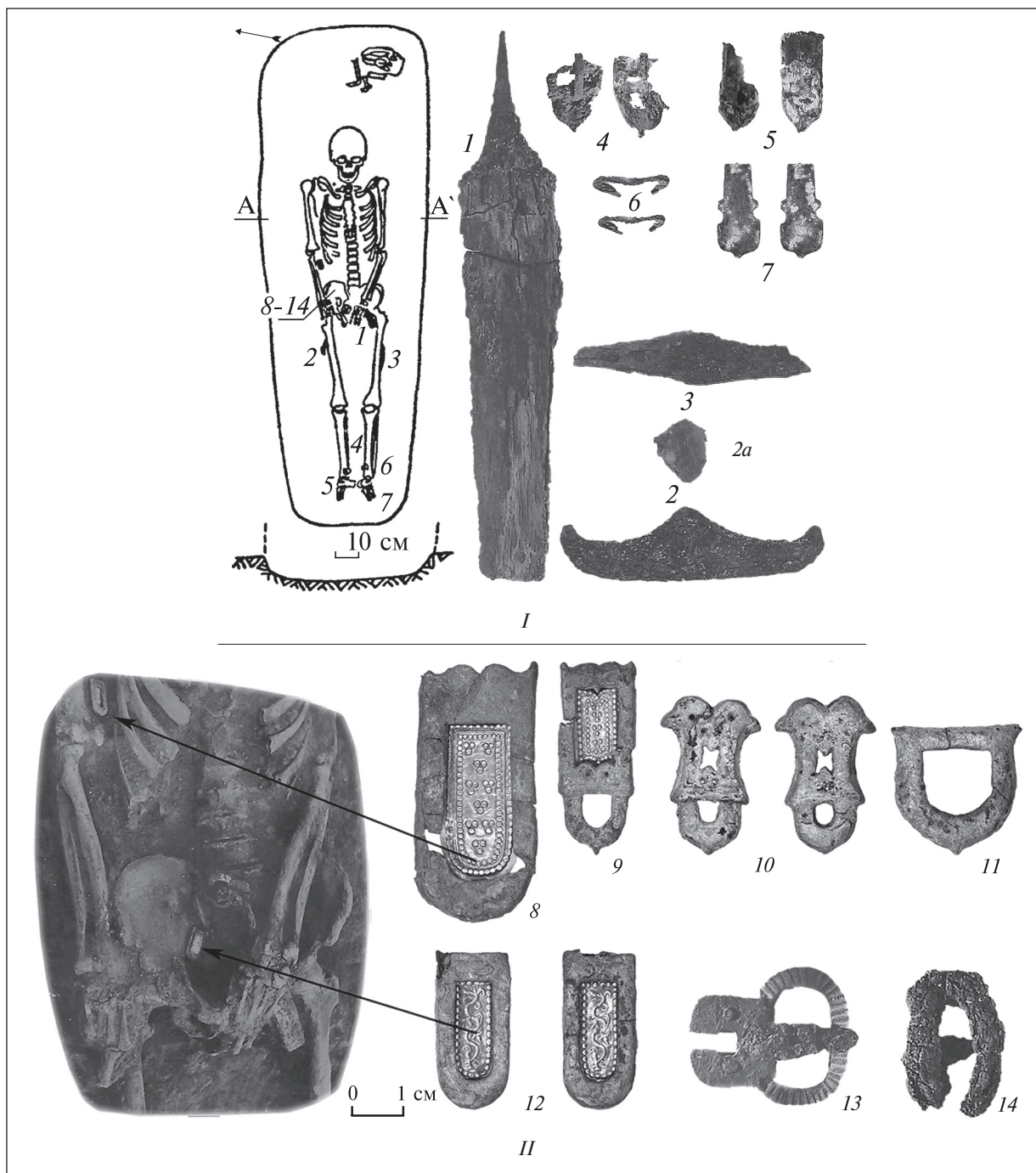

Рис. 2. План, розріз і знахідки з поховання 1: 1 — бойовий ніж; 2 — кресало; 2а — кремій; 3 — малий ніж; 4 — пряжки; 5 — наконечники; 6 — скріпи; 7 — обойми; 8 — великий наконечник; 9 — двочастинний наконечник; 10 — двочастинні накладки; 11 — геральдична бляшка; 12 — маленькі наконечники; 13 — пряжка поясна; 14 — пряжка портупейна

йовий ніж з інвентарю ранньосередньовічного кочівницького поховання 2 кургану 3 біля с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (Кубишев 1980, с. 199).

2, 2а. Кресало пластинчасте, залізне. Має калачоподібну форму з трикутним язичком і двома отворами для пальців. Збереглося не повністю, кінці відламані. Довжина на час знайдення — 8,5 см, ширина — 2,3 см. Відщеп кременя

сіро-жовтого кольору, у плані має сегментоподібну форму. По опуклому краю йдуть грубі сколи. Розміри кременя 1,7 × 1,7 × 0,4 см. Добре зберігся. Подібні кресала та кремені досить численні, почасті трапляються у ранньосередньовічних могилах кочівників IV хронологічної групи за А.К. Амброзом. Цілковито тотожні вироби походять із поховань біля смт Роздольне (Сари-Булат) Роздольненського р-ну Кри-

му (Щепинский 1966, с. 53, рис. 134), с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (Кубишев 1980, с. 199—200) та с. Чорноморське Голопристанського р-ну Херсонської обл. (Симоненко 1981, с. 15, табл. XVI, 4, 7). Також потрібно зазначити, що кресала цього типу були поширені й у похованнях пізніх кочівників IX—XIII ст. та раннього періоду Золотої Орди в XIV ст. від Забайкалля до Дунаю. За класифікацією О.В. Євглевського та Т.П. Потьомкіної, вони належать до I відділу 1 варіанта (Євглевский, Потемкина 2000, с. 183—184, рис. 1, 1—8).

3. Малий ніж, залізний, черешковий, двогострий. Дуже сточений. Черешок та значна частина вістря відламані, не збереглися. Залишок леза ромбоподібної форми, розмірами $7,0 \times 1,6 \times 0,7$ см. Слід зауважити, що незначна частина, яка збереглася від леза, не дозволяє твердо визначити не тільки його належність до певного типу, але й хронологію.

4. Маленькі срібні однотипні прямокутно-рамчасті пряжки (2 шт.). Одночасно штамповані з геральдичним щитком і рухомих довгим язичком. Відповідно до археологічної класифікації В.Б. Ковалевської, вони належать до типу 4 підтипу 2, з рамками варіанта 2, язичком варіанта 1, щитком варіанта 7а (Ковалевская 1979, с. 45, табл. 6, рис. 26, 9). Пряжки неорнаментовані. Дуже пошкоджені, по краях — випадки металу та розриви. Розміри виробів: $2,5 \times 1,8$ см; $2,4 \times 1,5$ см. Ареал розповсюдження аналогічних пряжок достатньо широкий: Крим (Бакла, Скалисте, Лучисте, Наташино, Суук-Су, Богачівка), Північний Кавказ (Галіат, Чмі, Чир-Юрт, Мокра Балка, Кумбулта, Камунта), Грузія (Самтавро, Квемо Алев), Північне Причорномор'я (Сивашівка, Сиваське, Аккерман, Виноградне), Поволжя (Бережнівка, Уфа, Новіковка, Кушнаренково), Карпатська котловина (Керньє, Кунбабонь). Належать до пам'яток IV хронологічної групи, тобто до ранньокочівницьких знахідок кінця VI—VII ст.

5. Невеличкі срібні однотипні наконечники (2 шт.). Виготовлені у вигляді тонких підпрямокутних штампованих платівок з одним загостреним кінцем. Поверхня гладка, неорнаментована. На звороті — по три штифти для кріплення шкіряних ремінців: два розміщено ближче до рівного краю, один — біля загостреного кінця. Метал виробів повністю мінералізований і перетворився у рогове срібло. Поверхня вкрита патиною. У великій платівці з одного краю є невеличкий випад металу, у

другій — більша частина не збереглася. Розміри однієї накладки $3,0 \times 1,2$ см, другої — $2,8 \times 1,2$ см. Типові накладки в незначній кількості трапляються у ранньокочівницьких похованнях Криму (Скалисте, Чикаренко, Іккермань), Північного Кавказу (Дюрсо, Чир-Юрт, Чмі), Грузії (Гавазі), Поволжя (Маняк, Кушнаренково), Угорщини (Суботца, Керньє, Мор Акастодомб). Значно більше подібних накладок, але з прорізним геометричним орнаментом знайдено в поховальних комплексах ранньокочівницьких могил від Приуралля до Дніпра та до Дунаю.

6. Маленькі бронзові однотипні парні скріпи (2 шт.). Кожна являє собою вузьку металеву смужку розмірами $2,0 \times 0,2$ см, кінці якої зігнуті назустріч один одному. Обидві мають дуже погану збереженість. Поверхня кородована, покрита окисами металу. Є невеликі випадки та сколи. Доволі близькі аналогії, що збереглися, походять з кримських ранньосередньовічних поховань IV хронологічної групи (за А.К. Амброзом) біля Наташино та Богачівки (Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 32, 9; 34, 13, 14). Можна припустити, що подібні скріпи не виявлені серед багатьох інших ранньокочівницьких пам'яток через поганий стан збереженості металу.

7. Бронзові однотипні парні обойми (2 шт.). Кожна у вигляді тонкої штампованої подовженої платівки розмірами $6,0 \times 1,2 \times 0,8$ см. Зігнуті майже навпіл, мають скобоподібну форму з фігурною, розширеною і загостреною зовнішньою частиною та прямокутною, звуженою зворотною частиною платівки обойми. Кінці скоби з'єднані заклепкою з великою шляпкою, що прикрашає центр геральдичного кінця зовнішньої частини обойми. Подібні вироби, ймовірно, були одним із різновидів наконечників ремінців взуття та входили до складу ремінних гарнітур з поховань ранньосередньовічних кочівників Північного Причорномор'я (Дімовка), Криму (Наташино, Богачівка, Ізобільне) (Приходнюк 2001, с. 174, рис. 11—15; с. 175, рис. 33, 1—4; с. 176, рис. 34, 2—4; с. 179, рис. 20—22).

8. Великий поясний біметалевий накладний наконечник у вигляді лоточка. Зроблений зі штампованої підпрямокутної срібної платівки розмірами $5,5 \times 2,5$ см із заокругленим нижнім краєм і хвилястим верхнім краєм. До двох прямих боків і заокругленого нижнього краю на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закрі-

плення до кінця пояса до зворотної поверхні наконечника припаяно три короткі штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю, один — вище заокругленого краю. Виріб прикрашено видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм, що вставлена у виріз срібної основи платівки подібної форми. Її поле декоровано тисненим орнаментом у вигляді поясків і трикутників псевдозерні. Срібна основа наконечника розламана на кілька шматків, що спаяні. Є два випадки металу. Поверхня покрита патиною. Прямих аналогій цьому виробу немає, але на деякі окремі характерні деталі форми, конструкції, орнаменту та пропорції звернув увагу ще А.К. Амброз (Амброз 1973, с. 291—293). Детальнішу типологію накладок із хвилястим верхнім краєм, заокругленою або геральдичною нижньою частиною та різноманітною орнаментуванням надано у класифікаційних системах О.І. Айбабіна чи О.В. Богачева, які виділили декілька типів і варіантів (Айбабін 1990, с. 52—53; Богачев 1992, с. 82—86).

9. Двочастинний накладний біметалевий наконечник підвісного ремінця у вигляді лоточка розмірами 4,0 × 1,5 см. Виконаний з суцільновідлитої срібної платівки у формі видовженої прямокутної верхньої частини з хвилястим верхнім краєм і щитоподібною прорізаною нижньою частиною. До двох прямих боків верхньої частини та нижнього краю геральдичної частини наконечника на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закріплення до кінця додаткового ремінця, до зворотної поверхні наконечника припаяно чотири коротких штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю; два — над прорізаним отвором геральдичної частини. Накладка прикрашена підпрямокутною тонкою золотою платівкою з фігурними нижнім і верхнім краями. Вона вставлена у виріз подібної форми верхньої срібної частини поясної прикраси. Її поле декоровано тисненим орнаментом, що імітує зернь. Срібна основа розламана на дві погано спаяні частини, тому можна бачити наскрізні тріщини. Поверхня патинувана. Щодо аналогій нашого наконечника, то двочасні накладки подібної форми, але без золотого оформлення, плоскі, простішої конструкції знайдено в ранньокочівницьких комплексах другої половини VI—VII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї (П'ятра Фрикацей), Криму (Суук-Су, Єскі-Кермен), Північного Кавказу (Чмі, Мокра Балка), Грузії (Самтав-

ро), Поволжі (Кушнаренково), Болгарії (Садовець, Одерці, Плевна), Карпатської котловини (Сагвар Оромдюло, Манджелос). За класифікацією А.К. Амброза, двочасні накладки з хвилястим верхнім краєм, прямокутною видовженою верхньою частиною, щитовидною нижньою частиною та прорізною орнаментуванням належать до типу 1, варіантів 1a і 1б, IV хронологічної групи (Амброз 1973, с. 81—98).

10. Двочастинні однотипні, так зв. дворогі прорізні накладки (2 шт.) основного пояса у вигляді суцільновідлитої срібних бляшок розмірами 3,5 × 2,2 см. Бляшки відлиті з напівкруглими рогоподібними виступами у верхній частині та увігнутими боками. Нижні краї верхньої частини немов би уступ, що переходить у геральдичну нижню частину. Обидві частини накладок мають прорізні фігурні декоративні отвори та чотири дуже маленькі круглі дірочки для штифтів, за допомогою яких вони кріпилися до пояса. В одній бляшці штифти не збереглися. Поверхня обох патинувана. За формою та декором аналогічні поясні прикраси О.І. Айбабін виділив у самостійну типологічну групу — II тип, варіант 1 (Айбабін 1990, с. 52—53, рис. 50, 39—49). Подібні двочастинні «рогаті» слабо профільовані накладки відомі в ранньосередньовічних кочівницьких похованнях Північного Причорномор'я (Чорноморське), Криму (Скалисте, Чуфут-Кале, Єскі-Кермен, Керч), Північного Кавказу (Чир-Юрт, Чмі, Мокра Балка), Грузії (Самтавро), Поволжя (Лагерево, Верх-Саїнське, Кушнаренково), Карпатської котловини (Манджелос, Сегвар Оромдюло, Кестхей Фенекпуста, Адонь), тобто ареал розповсюдження дуже широкий (Гавритухін, Обломський 1996, с. 24—25, рис. 68a, 140, 156, 163; 74, 87, 109; 75, 76, 84; 79, 32; 80, 34; 82, 82; 87, 67).

11. Геральдична срібна прорізна накладна бляшка щитоподібною форми зі складу дорогоцінної поясної гарнітури, її розміри 2,8 × 2,9 см. Виконана в техніці відливання. Зі зворотного боку припаяно три штифти для закріплення до пояса. Поверхня патинувана. Є дві наскрізні тріщини. Геральдичні накладки подібної форми, але з різноманітним прорізним декором чи гладенькі дуже численні, трапляються у могилах степових курганів кочівників кінця VI—VII ст. від Південного Уралу до Середнього Дунаю. На думку О.І. Айбабіна, вони належать до II типу поясних наборів і поділяються за декоративними особливостями на три варіанти (Айбабін 1990, с. 54, рис. 50, 1, 3, 5, 7, 8, 24—38). Проте майже аналогічні щитопо-

дібні бляшки з великим отвором було знайдено у складі двох давньослов'янських скарбів з Хацьок і Козіївки (Приходнюк 2001, с. 47—49, рис. 52, 5; 55, 12).

12. Маленькі накладні біметалеві наконечники (2 шт.) підвісних ремінців одного типу, зроблені у вигляді лоточків розмірами $3,5 \times 1,5$ см. Кожен виготовлений зі штампованої підпрямокутної тонкої срібної платівки із заокругленим нижнім краєм. До двох прямих боків і заокругленого нижнього краю на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закріплення до зворотної поверхні наконечника припаяно три коротких штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю, один — вище заокругленого краю. Виріб прикрашено видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм, що вставлена у виріз срібної основи подібної форми. Її поле декоровано тисненням рослинним орнаментом і краї окантовано пояском псевдозерні. Поверхня покрита патиною, срібна основа одного з наконечників має дві тріщини. Наконечники подібної форми, але менш розкішні, пласкі, простої конструкції з прорізною орнаментациєю чи без неї досить численні, знайдені у складі поясних гарнітур ранньокочівницьких комплексів другої половини VI—VII ст. від Поволжя до Середнього Дунаю (Гавритухин, Обломский 1996, с. 32—33, рис. 46). Але треба зазначити, що у ранньосередньовічному похованні кочівника-вершника з кургану біля с. Виноградне Херсонської обл. і похованні 2 з кургану 2 біля с. Василівка серед деталей поясних гарнітур були виявленні наконечники підвісних ремінців за формою майже тотожних вищезгаданім, але складнішої конструкції (коробчасті) та з дещо відмінними стилістичними ознаками (Кубишев 1984, с. 53; Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 29, 13).

13. Поясна пряжка, овальнорамчата, дво-частинна з пластинчастим щитком рухомого щиткового з'єднання. Складається з бронзового щитка, бронзової рамки та залізного язичка. Загальні розміри пряжки 52×42 см. Щиток у вигляді двох підпрямокутних тонких литих платівок розмірами 27×12 см кожна, з майже заокругленими задніми кінцями та ледь звуженими передніми кінцями, що загинаються навколо задньої частини рамки. За допомогою двох штифтів із круглими шляпками, які виступають на поверхню, щиток прикріплюється до ремня. Суцільновідлита овальна рамка розмі-

рами 42×28 см, у вигляді вузької пласкої смужки прямокутної у перетині, завширшки 0,6 см, завтовшки 0,4 см у передній частині та звуженої і круглої у перетині в задній частині. Зовнішня поверхня рамки орнаментована дрібними гравійованими скісними насічками. Язичок довгий, плаский, виступає за передній край рамки, дуже кородований. Його розміри 37×11 см. Виконаний у вигляді кованого підтрикутного шматка листового заліза з переднім заокругленим вузьким кінцем і виступаючою розширеною трапецієподібною задньою частиною, що розміщена поміж двох платівок щитка. Через поганий стан збереження важко точно визначити форму кріплення задньої частини язичка до заднього краю рамки. Взагалі ця пряжка дуже своєрідна, не має безпосередніх аналогій. Враховуючи низку окремих ознак — форму рамки та язичка, конструкцію і тип щитка, вона датується кінцем VI—VII ст. Незначна кількість пряжок з подібними типами рамок чи щитків або язичків, за класифікацією В.Б. Ковалевської, інколи трапляється у складі поясної гарнітури в інвентарі ранніх кочівників Північного Причорномор'я (Дімовка), Північного Кавказу (Чмі, Чир-Юрт, Мокра Балка), Грузії (Самтавро), Криму (Суук-Су, Скалисте, Лучисте, Чуфут-Кале), Поволжя (Бережнівка), Карпатської котловини (Керньє).

14. Безщиткова портупейна пряжка, зроблена у вигляді залізної сегментоподібної рамки та язичка трикутної форми. Розміри пряжки $3,6 \times 2,6$ см. Дуже кородована, бокова частина рамки та кінчик язичка відламані. Поганий стан збереження портупейної пряжки не дозволяє точно її класифікувати.

Дуже цікавим виявилось і ранньокочівницьке впускне поховання 2 кургану 2, не зважаючи на те, що воно було майже повністю пограбоване (рис. 3). Анатомічний порядок кісток небіжчика був порушений (Кубишев 1984, с. 55—57). Поховання розташовувалося на відстані 1,5 м від центру, мало форму витягнутої, прямокутної у плані могильної ями з підб'ємом і заокругленими кутами та прямовисними стінками. Яма орієнтована за віссю північний схід — південний захід із незначним відхиленням. Довжина 2,4 м, ширина 1,0 м, глибина 1,7 м. Поховання здійснено за обрядом тілопокладення, нижня щелепа небіжчика *in situ*, з чого можна зробити висновок, що його орієнтовано на північний схід. На дні ями простежуються залишки решітчастого гробовища у вигляді дерев'яних плашок завширшки 6 см, що лежали уздовж і поперек могильної ями. Супровід-

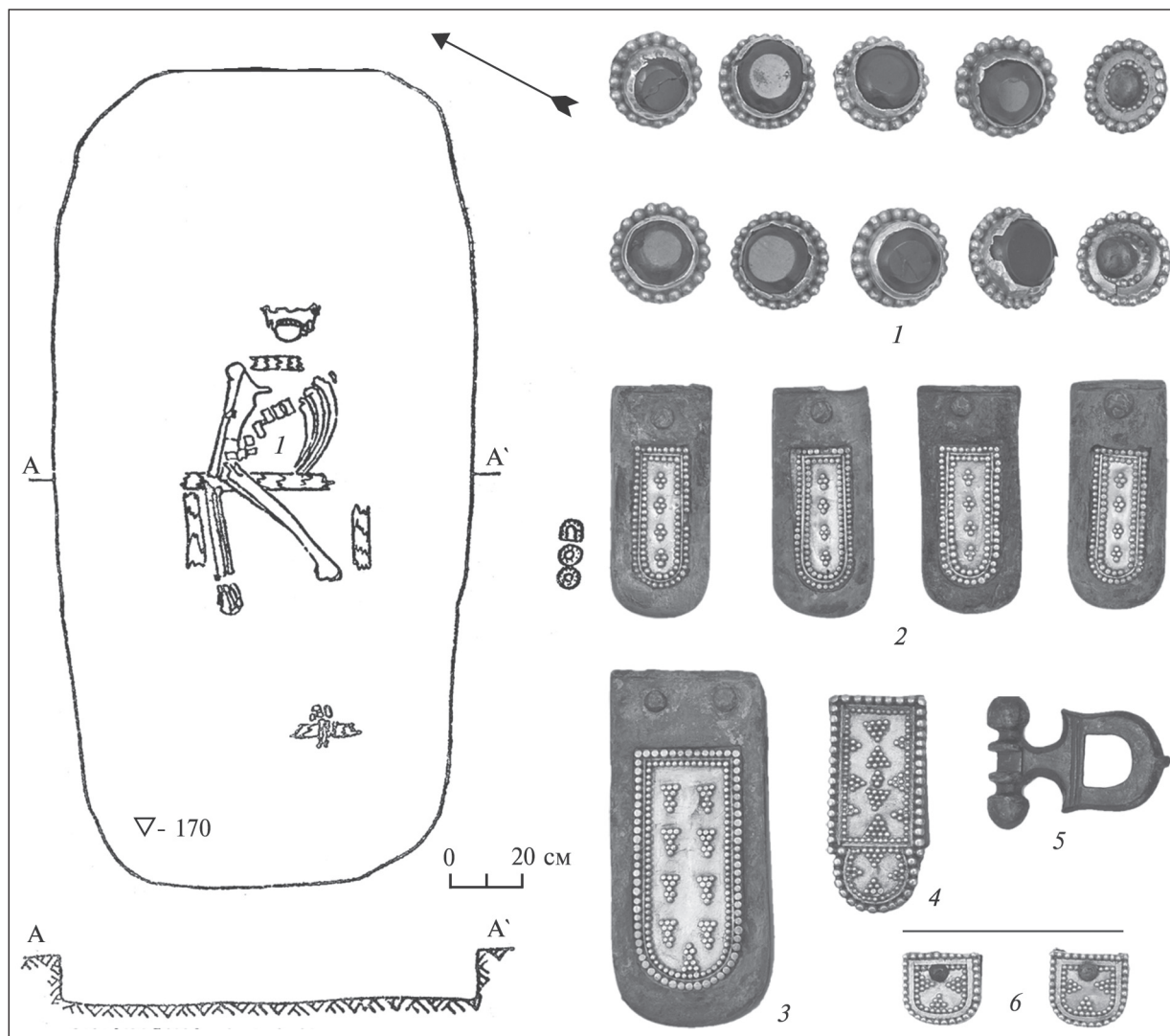

Рис. 3. План, розріз та знахідки з поховання 2: 1 — накладки-розетки; 2 — маленькі наконечники; 3 — великий наконечник; 4 — двочастинний наконечник; 5 — наладка Т-подібна; 6 — взуттєві наконечники

ний інвентар, за виключенням дорогоцінного поясного набору, відсутній. Поясний набір складається з 17 деталей: десятих круглих накладок (1), чотирьох маленьких наконечників (2), великого наконечника (3), двочастинного наконечника (4), Т-подібної бляшки (5). Деталі поясної гарнітури лежали на ребрах і тазових кістках, а два наконечники ремінців взуття біля стоп (6).

Поясна гарнітура з поховання:

1. Накладки поясні у вигляді золотих розеток (10 шт.) з круглої платівки діаметром 1,0 см кожна. У центрі восьми однотипних накладок розміщені круглі напаяні гнізда зі вставками гранатів у формі кабошона з круглою площадкою. Гнізда облямовані обідками з великої зерні. До зворотної поверхні припаяні короткі загострені шпеники для закріплення до основного пояса. У центрі інших двох накладок

пробиті круглі наскрізні отвори для срібних штифтів з круглими півсферичними декоративними головками, які облямовані поясками дрібною зерні. На відстані 1,0–2,0 мм від неї краї круглої платівки прикрашені обідками великої зерні. У складі геральдичної поясної гарнітури раннього середньовіччя як у кочівницьких похованнях IV хронологічної групи, так і в антських скарбах знайдено багато маленьких круглих золотих і срібних накладок, презентабельних і простих, без інкрустації. Територія розповсюдження: Північне Причорномор'я (Виноградне, Ізобільне, Чорноморське), Крим (Наташино), Північний Кавказ (Чир-Юрт, Мартан Чу, Мокра Балка), Грузія (Самтавро, Гавазі), Поволжя (Маняк, Ново-Бакинський), Карпатська котловина (Сегвар Оромдюло, Манджелос, Кернье, Фельнак, Факазрет, Адонь, Мор Акастодомб), Середнє Подніпров'я (Ха-

Рис. 4. Реконструкція пояса за А.І. Кубишевим і В.В. Дорофєєвим

цьки, Козіївка, Нова Одеса), від Волги до Дунаю (Гавритухин, Обломский 1996, с. 61–85, рис. 74, 1, 26, 35, 47, 57, 72, 74, 78, 80; 75, 9–16, 47, 69, 71; 79, 33, 51; 80, 15, 18, 30; 87, 5, 43, 78; 89, 5, 6, 27, 64, 65; Приходнюк 2001, с. 39–40, 47–48, рис. 29, 15–22; 31; 33, 11; 34, 1; 52, 23–24; 53, 8; 55, 20).

2. Маленькі однотипні біметалічні порожнисті наконечники (4 шт.) підпрямокутної форми, коробчастої конструкції підвісних ремінців. За типологічними особливостями та стилістичними ознаками вони подібні до великого поясного наконечника. Відрізняються хіба що розмірами (32 × 15 см), одним штифтом для закріплення до ремінця та одним рядком ромбиків дрібної зерні на поверхні золотої вставки. Основна частина повністю мінералізована та перетворилася у рогове срібло, поверхня потерта, є невеличкі ум'ятини та подряпини.

3. Великий біметалевий наконечник підпрямокутної форми, коробчастої конструкції основного пояса. Зроблений у вигляді пласкої порожнистої обойми, розмірами 4,8 × 2,2 см, із заокругленим нижнім краєм. Зверху є вузький прямокутний отвір, у який вставлявся кінець пояса. За допомогою двох штифтів з круглими шляпками, що розміщені нижче верхнього краю, наконечник кріпився до ремня. Лицьова поверхня прикрашена тонкою золотою підпрямокутною пластиною із заокругленим нижнім краєм, яка вставлена в наскрізний отвір подібної форми срібної основи. Поле золотої вставки майстерно декоровано двома симетричними вертикальними рядками трикутників з дрібною зерні. Краї облямовані подвійним рядом великої і дрібною зерні. Між рядками зерні виступає тонкий зігнутий край золотої вставки, який доповнює її декор. Зворотна поверхня наконечника гладка. Основна частина повністю мінералізована та перетворилася у рогове срібло, поверхня потерта, є невеличкі ум'ятини та подряпини. Коробчасті наконечники геральдичної поясної гарніту-

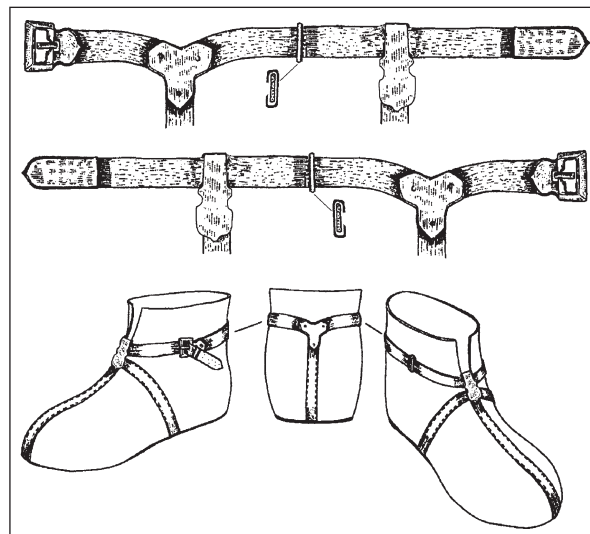

Рис. 5. Реконструкції взуття (за О.І. Айбабіним та Е.І. Хайрединоюю)

ри подібної форми, але не такі багаті, гладкі та різні за розмірами (належать до тюркських поховань IV хронологічної групи за Амброзом) були широко розповсюдженні серед ранньосередньовічних пам'яток Причорномор'я, Кавказу, Поволжя, Середнього Подунав'я та Середнього Подніпров'я (Гавритухин, Обломский 1996, с. 35, рис. 30, 4; 32, 2).

4. Двочастинний наконечник підвісного ремінця коробчастої конструкції, зроблений у вигляді пласкої порожнистої золотої обойми з прямокутною видовженою верхньою частиною та заокругленою нижньою частиною. Розміри 3,3 × 1,6 см. Верхній край виробу має прямокутний отвір, у який вставлявся кінець ремінця. Краї обох частин наконечника облямовані великою зерню, декоративним вузьким бортиком і дрібною зерню з внутрішньої сторони по периметру. Уся поверхня щедро оздоблена трикутниками з дрібною зерні. Між двома парами трикутників, по центру, розміщено невеличкий ромб з чотирьох дрібних кульок зерні. Наконечник добре зберігся. За конструкцією, характером деталей та орнаменталізації аналогічних поясних прикрас у складі ранньокочівницьких пам'яток не виявлено. Менш багаті двочастинні срібні поясні накладки з прямокутною верхньою частиною та заокругленою нижньою А.К. Амброз відніс до типу 2 варіанта 2а (Амброз 1973, с. 291–292).

5. Суцільновідлита бронзова поясна накладка так зв. Т-подібної форми розмірами 2,7 × 1,9 см. Складається з прорізаного геральдичного «полум'яподібного» (за виразом Ч. Балінта) щитка, верхній край якого плавно переходить у коротку шийку, що завершується фігурною

перекладкою. Щиток має великий підквадратний отвір з одним заокругленим краєм, слабо загострені кути верхнього краю та дві декоративні, паралельні заглиблені прямі лінії під ним. Шийка з увігнутими боками та профільованою поверхнею. Обидва кінці перекладки оформлені у вигляді напівкруглих виступів з двома канелюрами між ними. До зворотного боку припаяно три шпеники для кріплення. Поверхня виробу покрита патиною. Висловлювалися два припущення щодо функціонального використання Т-подібних бляшок у ремінній гарнітурі: як застібка (Мацулевич 1927, с. 131, 137—140; Рыбаков 1949, с. 81—90, № 27; Айбабин 1990, с. 53), як наконечник підвісних ремінців (Спицын 1928, с. 25—34; Амброз 1981, с. 16—17; Гавритухин, Обломский 1996, с. 25—27, рис. 37). Більшість дослідників серед Т-подібних накладок різноманітної модифікації виділяють дві групи: з геральдичним «полум'яподібним» щитком — група А, з підпрямокутного чи «рогатого» щитка — група Б. За формою деталей і орнаментальних елементів щитка та перекладки О.І. Айбабин запропонував поділити Т-подібні прикраси на вісім варіантів. За загальною класифікацією та більш диференційованою типологією О.І. Айбабіна, наша Т-подібна накладка належить до групи А варіанта 3. Т-подібні деталі поясної гарнітури цього типу трапляються у могилах кочівників раннього середньовіччя Північного Причорномор'я (Виноградне, Чорноморське, Ізобільне, Орджонікідзе), Криму (Суук-Су, Скалисте, Чуфут-Кале, Богачівка, Лучисте, Керч), Карпатської котловини (Мор Акастодомб, Тольномедь, Кестхей Фенекпуста), Поволжя (Уфа-Новаковка, Верх-Саїнський) та Грузії (Самтавро, Квемо Алеві), найбільш розповсюдженні на території від Поволжя до Подунав'я (Айбабин 1990, с. 53, рис. 50; Гавритухин, Обломский 1996, с. 25—27, рис. 37, 26, 34; 68а, 104, 138; 74, 27, 43; 75, 83; 79, 52, 65; 80, 50; 82, 65, 81, 101; Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 29, 6, 7; 31; 32, 3; 33, 5).

6. Маленькі коробчасті золоті наконечники (2 шт.) взуттєвих ремінців, зроблені у вигляді підпрямокутної порожнистої обойми із заокругленим нижнім краєм, розміром 1,1 × 1,1 см кожна. Зовнішня поверхня щедро декорована орнаментальними формами з дрібнозерні з країв і посередині. За допомогою срібного штифта з півсферичною декоративною голівкою кінчик ремінця кріпився до наконечника крізь вузький прямокутний отвір. Подібні багато орнаментовані золоті ремінні при-

краси досить нечисленні, належать до дуже рідкісних знахідок, зафіксовані на Північному Кавказі (хут. Крупської) та Криму (Суук-Су) у похованнях ранніх кочівників (Айбабин 1990, с. 57, рис. 52, 26, 28; Гавритухин, Обломский 1996, с. 30, рис. 42, 12).

Загалом коштовні, багато оздоблені біметалеві набори та окремі деталі, що прикрашали геральдичні пояси з підвісними ремінцями, за формою, технікою виготовлення та стилістичними особливостями відомі у похованнях ранньосередньовічних кочівників Поволжя, Північного Кавказу, Криму, Північного Причорномор'я, Подунав'я та у скарбах землеробів Грузії та Подніпров'я. На думку А.К. Амброза, О.І. Айбабіна, О.М. Приходнюка, І.О. Гавритухина, О.М. Обломського, Ч. Балінта, Н. Феттиха, подібні унікальні ремінні деталі, виготовлені як за візантійськими зразками, так і безпосередньо візантійськими майстрами-ювелірами, набувають поширення у VI—VII ст. Це період існування та занепаду II Тюркського каганату та виникнення Хазарського каганату, переселення болгар і авар у західному напрямку. Поховання 1 та 2 кургану 2 за загальними ознаками належать до IV хронологічної групи (за А.К. Амброзом): могили впушені в невеличкі насипи попередніх епох; одиночні поховання в неглибоких, вузьких (до 1,0 м), овальних чи прямокутних у плані ямах з підбоям із заокругленими кутами; небіжчик покладено у решітчасте гробовище з покладених паралельно та поперек дерев'яних плашок (дошок); похований лежав на спині у випростаному стані з руками на тазових кістках, орієнтований на північний схід.

До складу супровідного інвентарю ранньотюркських могил цього типу входять: ювелірні геральдичні поясні набори; ремінні прикраси взуття; залізні бойові ножі; кисети з кресалом і кременем; залишки жертвовної їжі. Особливості поховального обряду та відносно багатий супровідний інвентар є важливими показниками того, що поховання 1 та 2 з кургану 2 біля с. Василівка належали представникам кочівницької знаті. Питання щодо етнічної приналежності похованих у цих та інших синхронних ранньокочівницьких могилах, які А.К. Амброз відніс до IV хронологічної групи, залишається відкритим. Деякі вчені стверджують, що вони належать до однієї етнокультурної групи ранньотюркських племен, найімовірніше, аварів. До цієї точки зору схиляються О.А. Спіцин, О. Мароші, Н. Феттих, Г. Ласло, Ч. Балінт, Н. Мавродинов (Спицын 1928, с. 492—495;

Мавроудиновъ 1936, с. 155—273; Marosi, Feticch 1936, р. 107; Laszlo 1955, с. 103—106; Balint 1992, s. 450). Водночас потрібно зазначити, що Г.Ф. Корзухина, М.І. Артамонов, А.К. Амброз, О.М. Приходнюк, О.І. Айбабін, Ж. Чалань відносять кочівницькі старожитності IV, а також V і VI хронологічних груп (за А.К. Амброзом) до протоболгарської людності (Корзухина 1955, с. 61—82; Csallany 1956, s. 133—141; Артамонов 1969; Амброз 1981, с. 22—23; Айбабін 1990, с. 72; Приходнюк 2001, с. 40).

Бурхливі історичні події, що відбувалися наприкінці VI—VII ст. у східноєвропейських степах не могли не відобразитися на населенні Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. Помітну роль у цих подіях відігравали авари, болгари та слов'яни. Очевидно, в подніпровському регіоні формуються достатньо сильні взаємозв'язки місцевих громад з групами степовиків, що фіксуються низкою археологічних пам'яток. У складі подніпровських лісостепових ранньослов'янських скарбів трапляються коштовні геральдичні поясні набори чи окремі дорогоцінні деталі ремінної гарнітури IV хронологічної групи з Мартиновки, Хацьок, Гапоново, Трубчевська, Нової-Одеси, Козіївки, Вільховчика тощо (Приходнюк 2001, с. 47—53). З огляду на це можна зробити припущення, що мода на геральдичні пояси була запозичена слов'янами та болгарами в авар, виходячи з того, що болгари-кутригури й анти у той час входили до потужного аварсько-го племінного союзу.

Значну роль у VI—VIII ст. в житті кочівників на всій території європейських степів разом із сусідніми землеробськими регіонами відіграла Візантійська імперія — як метрополія, так

і провінційно-візантійські центри, зокрема у Криму (Боспор, Херсонес, Алустон, Горзувит). Вважається, що Боспор в епоху раннього середньовіччя був законодавцем моди для неосаяжних просторів Євразії та основним постачальником ювелірних виробів, зокрема і поясних гарнітур (Мацулевич 1927, с. 127, 128; Георгиева 1963, с. 352; Амброз 1981, с. 23). З середини VI ст. у візантійській армії та серед федератів набули поширення пояси з підвісними ремінцями, які прикрашалися геральдичними деталями різних типів (Айбабін 1990, с. 57). Подібні пояси слугували для підвішування мечів і кинджалів, а також були важливим показником суспільного становища та мірилом соціального статусу його власника (Приходнюк 2001, с. 47).

Унікальні знахідки з с. Василівка підтверджують висновки О.М. Приходнюка, що до IV хронологічної групи, виділеної А.К. Амброзом, належать не лише поховання рядового населення з бідним інвентарем, але й могили представників тюркської знаті з достатньо багатими поховальними комплексами (там само, с. 39).

За матеріалами з с. Василівка А.І. Кубишев і В.В. Дорофеев підготували реконструкцію геральдичної поясної гарнітури кінця VI—VII ст. (рис. 4). Крім того, показовою є реконструкція традиційного взуття варварів Криму цього періоду (рис. 5), зроблена О.І. Айбабіним та Е.І. Хайрединовою (Айбабін, Хайрединова 1996, с. 87, 502—503, рис. 7, 27; Хайрединова 2001, с. 46, рис. 8). Варто сказати, що запропоновані визначення функцій низки ремінних накладок, а також реконструкції поясів і взуття певним чином гіпотетичні, проте вони дозволяють цілісно та наочно уявити костюм носіїв ранньосередньовічної культури, що вивчається.

Айбабін А.И. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь, 1990. — Вып. I. — С. 5—75.

Айбабін А.И., Хайрединова Э.А. Новый комплекс с пальчатыми фибулами с некрополя у с. Лучистое // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V. — С. 84—89, 501—515.

Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1 // СА. — 1971. — № 2. — С. 1—50.

Амброз А.К. Рецензия на: Erdelyi I., Ojtozi E., Gening W. Das Graberfeld von Nevolino, Budapest, 1969 // СА. — 1973. — № 2. — С. 7—14.

Амброз А.К. Степи Евразии в эпоху средневековья. Восточно-европейские и среднеазиатские степи V — первой пол. VIII в. // Археология СССР. — М., 1981. — С. 10—23.

Артамонов М.И. Этническая принадлежность и исторического значение на пастырская культура // Археология. — София, 1969. — № 3. — С. 8—27.

Богачев А.В. Процедура-методические аспекты археологического датирования (на материалах поясных наборов IV—VIII вв. Среднего Поволжья). — Самара, 1992.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996.

Георгиева С. К вопросу о т. н. «проболгарской художественной промышленности» // Slavia Antiqua. — Poznan, 1963. — X. — С. 331—365.

- Евглевский А.В., Потемкина Т.М.* Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 181—208.
- Ковалевская В.Б.* Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — М., 1979 (САИ. — Вып. Е 1—2).
- Корзухина Г.Ф.* К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. // СА. — 1955. — № 12. — С. 61—82.
- Кубышев А.И.* Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ. — 1980/15.
- Кубышев А.И.* Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — 1984/11.
- Мавродиновъ Н.* Прабългаркаската художествена индустрия // Мадара — София, 1936. — II. — С. 155—273.
- Мацулевич Л.А.* Большая пряжка Перешепинского клада и псевдопряжки // Seminarium Kondacovia — 1927. — num. I. — С. 126—140.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (Друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Рыбаков Б.А.* Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — 1949. — Вып. 27.
- Симоненко А.В.* Отчет о работах Приморского отряда Краснознаменной экспедиции в 1981 г. // НА ИА НАНУ. — 1981/21а.
- Спицын А.А.* Древности антов // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. — Л., 1928. — С. 492—495.
- Хайрединова Э.А.* Женский костюм варваров юго-западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времен до наших дней. — К., 2002. — С. 34—47.
- Щепинский А.А.* Отчёт о работе Северо-Крымской экспедиции в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/33.
- Balint Cs.* Der Gurtel im fruhmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Uc Tepe // Awarer Forschungen. — Wien, 1992. — Taf. 47. — S. 450—483.
- Csallany J.* Archaologische Denkmaler der Gepiden im Awarenzeit in Mitteleuropa. — Budapest, 1956.
- Laszlo G.* Studes archeologique sur l'histoire de la Societe des avars // АН. — Budapest, 1955. — Vol. XXXIV. — С. 271—296.
- Marosi O., Fettich N.* Trouvailles avars de Dunapentele // АН. — Budapest, 1936. — Vol. XVIII. — С. 89—109.

Надійшла 06.04.2015

В.М. Хардаев

КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ КОНЦА VI—VII вв. У с. ВАСИЛЬЕВКА НА ХЕРСОНЩИНЕ

Материалы раскопок у с. Васильевка Новотроицкого р-на Херсонской обл. дают возможность отнести ранне-тюркские погребения 1 и 2 кургана 2 к IV хронологической группе, разработанной А.К. Амброзом классификации кочевнических комплексов конца VI—VII века. Особенности погребального обряда наряду с относительно богатым инвентарем, включающим роскошные драгоценные поясные и обувные ременные гарнитуры, свидетельствуют о принадлежности погребенных воинов к представителям тюркской знати. По мнению ряда ученых, ювелирные геральдические ременные накладки изготовлены византийскими мастерами крымских провинций. Вопрос об этносе, рассмотренных выше кочевников, остается открытым для дискуссий.

V.M. Khardayev

NOMADIC BURIAL ASSEMBLAGES OF THE LATE 6th AND THE 7th CENTURIES NEAR VASYLIVKA VILLAGE IN KHERSON REGION

The materials from the excavations near the village of Vasylivka in Novotroyitske Region of Kherson Oblast allow the author to refer the Early Turkic graves 1 and 2 from the barrow 2 to the chronological group IV of the classification of nomadic assemblages of the end of the 6th and the 7th centuries, developed by A.K. Ambroz. The features of the burial ceremony along with rather rich funeral inventory, which includes gorgeous sets of precious ornaments for belt and shoes, testify that the buried warriors belonged to the Turkic aristocracy. According to some scholars, jewellery heraldic belt appliques are made by Byzantine craftsmen in the Crimean provinces. The ethnic origin of the nomads studied here is still open for the discussion.